

Protestant in 't Roomse Land

Op 30 oktober aanstaande verschijnt het boek " Protestant in het Roomse Land" dat gaat over 350 jaar protestantisme in Valkenswaard en Waalre. Na de Vrede van Munster of de Vrede van Westfalen (1648) kwamen protestantse functionarissen met hun gezinnen naar het roomse land dat uiteraard de regio Kempenland omvatte. Vanaf 1648 tot circa 1798, dus 150 jaar lang, kregen zij de beschikking over de katholieke kerkgebouwen. De katholieken bouwden schuurkerken (boerderij-kerken): eerst buiten de grens van de Republiek en na 1672 steeds meer binnen de dorpen en steden zelf. De grenskerken voor Valkenswaard en Waalre lagen respectievelijk aan de Bolderdijk in Someren, op Hugten, op de Beverbeekse Heide nabij de Achelse Kluis en op Amprijt tussen Bergeik en Luyksgestel.

De schuurkerk in Valkenswaard lag aan de Kromstraat en die van Waalre aan de Bolksheuvel. In dit artikel aandacht voor de kerken die de protestanten in de jaren van 1648 tot 1798 in Valkenswaard en Waalre tot hun beschikking hadden.

In Waalre werd het Middeleeuwse Mariakerkje in 1648 eigendom van de protestanten. Naderhand werd deze kerk Willibrorduskerk genoemd. Deze (oude) Willibrorduskerk staat nog steeds midden in Waalre en is een buitengewoon interessant monument. Vlak erbij vindt u ook het graf van Antoon Coolen. Zoals de kerk er nu uitziet is het gebouw een combinatie van een Romaans kerkje (van plus minus 1200), van verbouwingen in gotische stijl (vooral vanaf 1469) en van een echte Kempische toren. De Willibrorduskerk heeft ook een grote betekenis in verband met de herdenking van de Brabantse oorlogsslachtoffers. Deze kerk diende in de dertiende en waarschijnlijk ook nog in de veertiende eeuw tevens als kerk voor Valkenswaard. Er was een parochie Waalre-Valkenswaard. Tot het einde van de zestiende bleef de Valkenswaardse kerk - evenals vermoedelijk die van Aalst - een "dochter" van de kerk van Waalre. Opmerkelijk is dat deze drie kerken alle aanvankelijk toegewijd waren aan Maria. De kerk van Aalst bleef tot op de dag van vandaag een Maria-kerk. In Valkenswaard werd de kerk in een later stadium aan Nicolaas toegewijd, maar wel met een zij-altaar voor Maria en Katharina. Er is in Valkenswaard nog steeds een Mariakerk. De Waalrese Willibrorduskerk was in de periode 1648 tot 1798 beschikbaar voor de protestanten. Dat geldt ook voor de voormalige Middeleeuwse Mariakerk van Aalst, waarover onlangs het boek "In de schaduw van een Heiligdom" werd gepubliceerd.

In Waalre was men in 1469 begonnen met een indrukwekkende verbouwing van het Romaanse Mariakerkje: de kerk werd vergroot en verhoogd, er kwamen grote ramen in, en er werd een prachtige toren gebouwd. Vanuit Valkenswaard zag men dat aandachtig aan en er rijpten plannen om in Wedert een nieuwe kerk te bouwen die ook economisch en maatschappelijk een goede uitstraling zou hebben. Wedert was toen al wel wat groter dan Waalre en deed het goed als marktplaats, al had Waalre uiteraard het prestige van een indrukwekkende geschiedenis. Zoals elders groeide ook in Valkenswaard het streven naar onafhankelijkheid in kerkelijk opzicht. De in 1497 gebouwde Nicolaaskerk stond op het huidige oude kerkhof, een locatie die in de vijftiende eeuw "Rosheuvel" werd genoemd. Ze deed ruim 360 jaren dienst (1497 - 1860). Van 1497 tot 1648 voor de katholieken , van 1648 tot 1798 voor de Protestanten en van 1804 tot 1860 weer voor de Katholieken. De katholieken maakten dus van hun schuurkerk aan de Kromstraat gebruik van 1672 tot 1804 , tenminste als ze niet gedwongen waren om op de Achelse Kluis hun toevlucht te zoeken. Ik heb nog niet kunnen vinden wanneer deze schuurkerk is gesloopt. Op of nabij de plaats van de schuurkerk aan de Kromstraat heeft waarschijnlijk een oudere kerk of kapel gestaan. Er zijn enige aanwijzingen in teksten uit de veertiende en vijftiende eeuw die daarop wijzen en bovendien kan een en ander afgeleid worden uit de toenmalige locatienamen in de buurt van de Kromstraat , namelijk (volgens de geschiedschrijvers Bots en Melotte): Kerckwech , Kerckendries en Kerckpat. De in 1497 gebouwde Nicolaaskerk op het oude kerkhof is dus - voor zover we nu weten - de tweede kerk van Valkenswaard. Van deze kerk bestaan enkele afbeeldingen uit 1648, 1738 , 1789 en 1800 en een reconstructie uit 1973. Ze werd gesloopt in de periode 1862 - 1889. In het verleden is ooit geopperd dat onder het priesterkoor van de kerk een soort ruimte , grafkelder of crypte gebouwd zou zijn , die ook gediend zou hebben als gemeente-archief , maar deze veronderstelling is voor zover mij bekend nooit bevestigd.

Van 1648 tot 1798, dus een periode van 150 jaren, stonden de oude kerken van Valkenswaard, Aalst en Waalre ter beschikking van de protestanten. Respectievelijk : de Nicolaaskerk (1497 - 1860), de Mariakerk (circa 1450 - 1906) en de Willibrorduskerk (circa 1200 tot heden). Met de komst van de Franse legers in en vanaf 1795 kwam er aan die situatie een einde. De Vrede van Westfalen (1648) had nog bepaald dat de bevolking de vorst zou volgen op godsdienstig terrein, maar de Franse revolutie verkondigde en realiseerde vrijheid en gelijkheid van godsdienst. In alle plaatsen in onze regio waar katholieke kerken in protestantse handen waren, kwamen onderhandelingen op gang over de teruggave van de kerk en over het bouwen van een kerkgebouw voor de achtergebleven protestanten. Het doortrekken van de Franse troepen was overigens vaak een kwelling.

Voor Valkenswaard, dat toen een kleine 1100 inwoners had, is deze situatie beschreven onder meer in het boek "Valkenswaard 1794- 1994, 200 jaar Familie Van den Besselaar" (1994).

De katholieken kregen in de jaren rond 1800 vrijwel altijd hun kerken terug, tegen betaling van een bepaalde vergoeding. En wat ze terugkochten was doorgaans een "zorgelijk bezit". Vaak wordt geconstateerd - ook in deze reeks artikelen - dat de kerkgebouwen zich in "deplorabele" toestand bevonden. Deze constatering moet niet opgevat worden als een verwijt aan de protestanten. Waarom niet? Van allerlei kerken is bekend dat ze voor de confiscatie in 1648 door de katholieken zelf stevig "uitgekleed" werden. Wat vast zat werd vaak los gemaakt. Verder wordt vermeld - zeker ook met betrekking tot Valkenswaard - dat in de loop van 150 jaren juist katholieke vandalen zich nogal eens lieten gelden als het de kerk betrof. Natuurgeweld (zoals de orkaan van 1703 die de toren van de Willibrorduskerk in Waalre zwaar beschadigde) en oorlogsgeweld veroorzaakten schades die door de kleine protestantse gemeenschap niet te bestrijden waren. Van de Willibrorduskerk in Waalre is bekend dat de protestanten van mening waren dat de abdij van Echternach verplicht was om de kerk te onderhouden. De abdij dacht daar genuanceerder over, deed af en toe wel iets maar zeker niet teveel. Wel kreeg de Willibrorduskerk in de achttiende eeuw van de abdij een grote klok.

Toen de protestanten in Waalre en Aalst en in Valkenswaard en Dommelen de Willibrorduskerk en de Nicolaaskerk hadden afgestaan werd er na enige jaren van improviseren een gezamenlijk protestants kerkje gebouwd op basis van een koninklijke beschikking van 1809 voor het departement "Brabant". De grond (20 are) werd gekocht van de familie Heerings van Bruggerhuizen. De eerste steen werd gelegd op 3 juli 1812 door Johannes Koocken, schepen van Waalre en Valkenswaard en de inwijding vond plaats op 17 oktober daaropvolgend. Dit kerkje deed dienst tot 1890. Toen werd op de fundamenten van het oude gebouw een nieuw kerkje gebouwd, dat nu nog bestaat maar sinds 1970 niet meer dienst doet als kerk. Het is nu de trouwzaal van de gemeente Valkenswaard en het ligt vlakbij de markt, tegenover het bijzonder interessante Cultuur-Historisch Museum dat enige tijd gelegen een informatief en prachtig geïllustreerd boek uitgaf over zijn collectie (valkerij en sigarenmakerij). Het als trouwzaal functionerende kerkje wordt het "Weerderhuys" genoemd, een naam die ontleend is aan de pastorie die hoorde bij de grenskerk op de Beverbeekse heide en die op de plaats lag waar zich nu de Achelse Kluis bevindt.

De eerste steen van het Lodewijkkerkje uit 1812 werd in 1991 teruggevonden door de heer Frans Huibers bij de geluidweringswal langs de Damianusdreef in Dommelen. Via de heemkundekring kwam de achtkantige blauwe steen in het bezit van de protestantse gemeenten in Valkenswaard. Hij is nu ingemetseld in het kerkgebouw van deze gemeenten aan de Julianastraat in Valkenswaard: de Ontmoetingskerk. In Aalst-Waalre nam de hervormde gemeente in 1959 de Agnus Deikerk in gebruik (aan de Michiel de Ruyterstraat) die na het samengaan met de gereformeerde gemeente aanzienlijk werd verbouwd en uitgebreid in 1982. 350 jaren na Munster kan in elk geval gezegd worden dat de protestanten zowel in Valkenswaard als in Aalst-Waalre over adequate kerkgebouwen beschikken. In plaats van strijd en naijver is er nu productieve communicatie met de katholieke parochies.

Maatschappij van welstand

Met de komst van de Franse legers (1795) vluchtten er nogal veel protestantse personen en gezinnen vanuit het rooms gebleven Kempenland naar het Noorden. Daardoor liep het aantal leden van de protestantse gemeenten terug. Daling van het aantal leden tot onder de 50 was een hachelijke zaak

- de doodsteek als het ware - omdat er dan geen dominee meer beroepen kon worden. In Brabant verdwenen er tussen 1795 en 1819 35 gemeenten. De dominante positie van de protestanten in de Republiek werd door deze ontwikkelingen enigszins aangetast. Maar een regelrechte bedreiging groeide in de periode tot 1848 toen Nederland een liberale natie werd. De grote roerganger was Thorbecke. Er kwam een grondwettelijk verankerde vrijheid van godsdienst. De protestanten mobiliseerden zich in en vanaf deze periode politiek via anti-revolutionairen en christelijk-historischen. De protestantse predikanten, die gewend waren te behoren tot een bevoorrechte geestelijke stand, werden steeds meer gezien als een beroepsgroep naast andere. Om een indicatie te geven omtrent het aanzien van de protestantse predikanten is wellicht het volgende illustratief: in de periode van 1750 tot 1800 werden er meer dan 10.000 preken in druk uitgegeven. In de loop van de negentiende eeuw ontstonden velerlei protestantse maatschappelijke organisaties die de invloed van de zich herstellende rooms-katholieke kerk moesten beteugelen en terugdringen. Groen van Prinsteren's ideaal om Nederland te behouden als protestantse natie bleek echter na enige tijd een onhaalbare kaart. Het protestantisme ging zich op tal van economische, sociale, culturele terreinen organiseren, en zo ontstond de protestante zuil.

Een voorbeeld daarvan is de zogenaamde Maatschappij van welstand, die nog steeds betaalt. In 1822 stichtte Jacob van Heusden, predikant in Hilvarenbeek, deze organisatie die vooral boerderijen kocht en deze verpachtte aan protestantse gezinnen. In Veldhoven en omgeving werden de volgende aankopen gedaan: op Heers (1829), Het Heike (1830), in Zonderwijk (1844 en 1849), "op den Broek" (1845 en 1897), op de Locht (1871 en 1891). In Valkenswaard werden de volgende ondersteuning gesticht : aan de Haagstraat (1839) , aan de Maastrichterweg nabij de dorpskom , nu Were Di (1844) , op Geenhoven (1851), op Deelshurk (1860) en op de plaats waar nu Kempenhof ligt (1926). De boerderij op Deelshurk bleef tot 1964 "Ondersteuning 96" en stond op de plaats van de boerderij van Christiaan van de Heuvel aan de Molenstraat 195 , vlakbij de Venbergse Molen. In Waalre was van 1844 tot 1881 een "ondersteuning" op Hulst, maar deze kwam eigenlijk nooit goed tot ontwikkeling.

Deze aankopen noemde men "ondersteuning". Ze kregen een nummer en werden om de twee jaren bezocht door inspecteurs van de Maatschappij. In de boeken over het protestantisme in Veldhoven

(L. Cijssouw , J. Wassenaar - van der Hoek en J. Bijnen) en Valkenswaard-Waalre (J. Walinga) staan interessante gegevens over deze inspectie-bezoeken en over het wel en wee van de ondersteuning en de pachters. De inspecteurs keken naar de staat en het onderhoud van de gebouwen , naar de kwaliteit van werktuigen en machines, naar het rendement van het bedrijf (gewassen , veestapel) , naar de relatie met katholieke bureaus , naar het aanzien van het gezin , de zindelijkheid in huis, de opvoeding, het school-gaan van de kinderen, de bijdrage aan het kerkelijke leven en niet te vergeten het aantal gezinsleden. Er werd een kinderrijk gezin verlangd, zegt Walinga , of in elk geval was er de verwachting dat de pachter een groot gezin zou stichten. Sommige pachters spanden zich ijverig in om aan deze opdracht te voldoen. Walinga vermeldt een pachter die volgens de inspecteur zondigde door "kwantiteit : het echtpaar kreeg namelijk 15 kinderen in 18 jaar tijd , en dat vonden de inspecteurs teveel van het goede. Werkte deze bevolkingspolitiek? Kijken we naar de situaties in Veldhoven en Waalre-Valkenswaard , dan luidt het antwoord : Ja. In Valkenswaard nam het aantal "zielen" tussen 1860 en 1889 toe van 36 naar 60 en in Veldhoven van 28 in 1829 naar 60 in 1908. Met de opkomst van Philips neemt daarna ook het aantal Protestanten in de regio verder toe. Over het algemeen krijgt men ook een gunstig beeld van de invloed van de ondersteuning op de bedrijven van katholieke boerengezinnen. Teunis Holzenbosch , afkomstig uit Terheyden , gold zelfs als de vraagbaak in de wijde omgeving op landbouwgebied.

- Het boek "Protestant in het Roomse Land" wordt op 31 oktober gepresenteerd en is dan verkrijgbaar in de boekhandel in de regio voor f. 29,50.

- Het boek "Gereformeerden en Hervormden in Veldhoven vanaf 1648" , tel. 040- 2546541 , prijs f. 25,00.

Huisraad 1600 - 1800 (1)

Van de "inboedels" van kerken is veel overgebleven maar nog veel meer verdwenen. De zogenaamde "tand des tijds" placht zijn werk te doen, maar ook voltrokken zich tal van "menselijke" drama's die leidden tot het vernielen, vernietigen en verdwijnen van kostbare stukken. De beeldenstormen (vooral die van 1566), de oorlogen van de Republiek tegen Spanje en Frankrijk, de naasting en confiscatie van kerkelijke goederen brachten steevast veel schade met zich mee. In de negentiende eeuw vond er veel opbouw, herbouw en restauratie plaats (waterstaatskerken en neo-gotiek). Maar onze eeuw, de laatste van het tweede millennium , bracht ook in de Lage Landen wereldoorlogen, met onder meer als gevolg veel kerkelijk puin. Al in 1945 verscheen het boekje "Verwoest Nederland , een tocht langs de Puinen" , en daar zaten ook heel wat kerken bij. In de zestiger jaren veroorzaakte "de nieuwe tijd" vooral in ons land een soms al te drastische afbraak van kerkelijke gebouwen en hun inrichting. Maar ook moet gewezen worden op nieuwe architectonische en kunstzinnige vormgevingen, want die kwamen en komen ook tot stand.

Ook de burgers hadden hun spullen en hoe ging het daar in de mee? Vanzelfsprekend ook hier "de tand des tijds" en oorlogstoestanden die meestal ook in materieel opzicht een kwelling waren: soldaten en bendeleden roofden complete huisraden, sierraden en geld. Het voorkomen van roof of brand-schatting kostte de burgers erg veel maar men koos ervoor, want er was geen echt alternatief. Van "Burgerlijke huisraad" weten we veel en komen we nog veel te weten omdat deze spullen in erfenissen en openbare verkopingen aan de orde zijn. Voor de geschiedenis van de burger, met zijn hebben en houden en met zijn denken en zijn gevoelswereld, is er de laatste decennia steeds meer belangstelling ontstaan. Bij wijze van voorbeeld loop ik een viertal inventarissen uit onze regio na, namelijk vandaag twee "katholieke" (1640 en 1720) en volgende week twee " protestantse".

Vanaf 1637 verblijft Matthijs Janssen, pastoor van Dommelen, met de bekende Valkenswaardse pastoor Tilmannus Tielens, die je ook wel de stichter van de Achelse Kluis mag noemen, al drie jaren in Achel. Ook de pastoors Franciscus ? (Aalst) , Joannis Hesius (Leende) en Henricus Borckhouts (Zeelst) verblijven daar. Vermomd bezoeken ze hun parochianen. In 1640 voelt Matthijs zijn dood naderen en stelt hij zijn testament op. Nauwkeurig en slim opgesteld. Zijn trouwe "dienstmaecht" Jennen Wouters krijgt de huisraad, de brandstoffen, een rol stof, het schone ondergoed en het vet varken. Ik citeer "aengaande den huijsraet": "het beste bedde () en die slechse koetse, het swart scapraken, 2 stoelen, pott, ketel, hael en tanghe (), een mud roggen, seven vaten boekweij, het lijwaet en twee stucken vlas". Nuttige en nodige dingen, bepaald geen luxe. Dat is anders in de inventarissen van de Valkenswaardse valkeniers (van rond 1720) die Renate van de Weijer beschreven heeft . Rond 1720 is de kwaliteit van het leven in Valkenswaard erg goed: voor de Valkeniers (voornamelijk katholieke families vermoed ik), dus ook voor de ambachtslieden; de werklieden profiteren ook enigermate van de welvaart mee. Een grote rijkdom aan bezittingen hebben Johannes Bijnen, de arts, en Johanna Rijkers, de weduwe van Hendrick Hertrooy. De welvarende families hebben alle ons bekende meubelen (die naar verhouding erg goedkoop waren). Grote kasten zijn meestal van notehout gemaakt. Kisten worden vaak als bergmeubel gebruikt. Een "schapraaijken" (zie ook de erfenis van Matthijs Janssen) is een etenskastje. Elisabeth Hertrooy bewaart haar mof in een "moffekast". Het kabinet is het meest bewerkte en kostbaarste opbergmeubel. Tafelkleden en gordijnen zijn relatief duur en komen dan in onze streken veel minder voor dan in Holland. Men bezit zeer veel materiaal in verband met eten en drinken: roomteilen, karntonnen, potten en pannen, kannen en bekers, en heel veel bestek. Schilderijen komen uiterst zelden voor, prenten wel wat meer. Jan Hertrooy heeft drie schilderijen met als thema's : de boodschap van Maria, Christus aan de geselpaal en Maria met het kind op de arm. De arts Bijnen heeft maar liefst 11 schilderijen : 8 familieprotretten, een landschap, een diploma " van den Doctor selfs" en een portret van "sijnen soon Henricus in de kap" (als monnik). Over het boekenbezit is nog niet veel bekend; wellicht een boeiend thema voor nader onderzoek. Als Arnoldus Leenen (uit Maarheeze) in 1724 uit voorlopige hechtenis in Valkenswaard ontsnapt

, laat hij in zijn bagage het Nieuwe Testament na met daarbij ingebonden een set " naeuwkeurige landtkaerten". Arnoldus was veel van huis. Maar... het tij van deze relatieve welvaart begint enkele tientallen jaren later te keren. Al vanaf 1743 nemen de publieke verkopen van vaste en roerende goederen toe. Het kon toen ook snel verkeren.

Jaarboeken van Weerderheem

Huisraad 1600- 1800 (2)

In het boek "Aards Geluk, de Nederlanders en hun spullen 1550 - 1850" staat een hoofdstuk over Bijbelse historiestukken in particulier bezit. De boedelbeschrijvingen die vanaf 1600 in groten getale zijn overgeleverd, geven een goede indruk van de omvang en samenstelling van het schilderijenbezit in de burgerhuizen. In de tijd van de Republiek (1580 - 1800) zijn er door Hollandse schilders waarschijnlijk ongeveer 5.000.000 schilderijen vervaardigd. Er moet - zou je zo zeggen - nog heel wat te wachten liggen voor kunst en kitsch. Bijbelse historiestukken waren vertegenwoordigd in vrijwel elk huishouden dat schilderijen bezat. Bekend is dat in de loop van de jaren van 1610 tot 1680 het formaat van de schilderijen steeds groter werd en dat er na 1650 een steeds grotere belangstelling voor landschappen ontstaat, evenals voor stillevenen. Een merkwaardig genre is dat van de "gehistoriseerde portretten". Men liet zich als bijbelse, mythologische of historische figuur portretteren. In verzamelingen van protestantse huishoudens waren naast landschappen, genre-voorstellingen en portretten ook enkele bijbelse historiestukken aanwezig. Bij de katholieke en joodse huishoudens idem dito. De strengheid van de synagoge, waar religieuze historiestukken niet geduld werden, gold dus niet voor thuis. Bijbelse taferelen werden nogal eens frivol uitgebeeld (Lot, Bathseba en Suzanne) en daar werd dan weer regelmatig zware kritiek op uitgeoefend. Onder meer door Jacob Cats die in "Houwelick" voorspelt dat "de losse sinnen dwalen" als de lusten worden "ingeprent". Wat weten we op dit moment van de "schilderijen-situatie" in onze regio anno 1600 - 1800? Uit de inventarissen van de valkeniers lijkt naar voren te komen dat men weinig echte schilderijen bezat. Hoe was dat - voor zover op dit moment te overzien - bij protestantse burgers? Mevrouw Joke Peels-Mollen, secretaris van de heemkundekring Weerderheem, maakte uit documenten van het Streekarchief in Eindhoven een overzicht van de inventaris (1754) van het huis van Mejuffrouw Maria Hettich, weduwe van de heer Jan Voget, predikant te Waalre en Aalst. De lijst van wel 350 nummers geeft een luxe levensstandaard aan. Zonder meer een rijke inboedel. De meubelen en voorwerpen zijn geordend naar de ruimten in het huis. Namelijk: de grote voorkamer, de tweede kamer, de gang, de kelderkamer, de zolder, de kelder, de keuken, de achterkeuken, het bakhuis en de schuur. Ik zou op schilderijen letten, had ik me voorgenomen. In de grote kamer hangt een "schildereijtje met een vergult leijstje"; dat valt in het niet bij het waarschijnlijk prachtige "wageschotte Booghcabinet" dat afgeladen vol moet zitten. In de tweede kamer, waar we meteen twee Spaanse leren stoelen zien, bevinden zich twaalf "papiere" schilderijen met zwarte lijsten. Tekeningen of gravures, denk ik. In de gang hangt "een vriesche huysorlogie", een Friese klok, met zes landkaarten. Dat mag ook wel in een land met een indrukwekkende cartografische traditie. Op de zolder staat een "sluijtmant met agt kleermante" en in de kelder in elk geval 80 flessen Duitse en Franse wijn. In de keuken zien we "vier blauwe schildereytjes met swarte leijstjes, met een lantkaart en een schildereijtje met wapens". In de achterkeuken buitengewoon veel koper dat er blinkt en in het bakhuis nog 37 lege "boeteljes" (flessen) en in de schuur onder meer turf en klot. De beschrijving eindigt met de opmerking dat de curator van de bibliotheek een catalogus heeft laten maken. Misschien komt die ook nog boven water. Ruim vijftig jaar later (1810) wordt de erfenis beschreven van Helena Thomson, de weduwe van de gepensioneerde majoor Jacob de Jongh. Opmerkelijk daarin is het dat haar zoon Jan klaarblijkelijk alleen de beste zilveren degen krijgt, haar dochter Maria Jacoba "drie baandsche selfkante Tapijten", en haar dochters Wilhelmina Peternella en Margarita Maria de bedden met toebehoren, de serviezen, sieraden en geld. De drie dochter mogen nog drie volle maanden ongestoord in het volle bezit van het huis blijven wonen. Voordat we medelijden krijgen met zoon Jan moeten we toch te weten zien te komen wie daarna het huis in eigendom heeft gekregen. Schilderijen en boeken worden in het artikel van (Joke Peels-Mollen) over deze erfenis niet vermeld. Opvallend is ook wel dat in de inboedels van de zeventiende en achttiende eeuw "devotionalia" ontbreken of zeer beperkt aanwezig zijn. Of niet genoemd worden? De behoefte eraan paste misschien niet in de cultuur van die dagen.

Status via kerkbanken

Allegonda van Keesel gaat vlak na de middag van 20 april 1777 een beetje te vroeg naar de gereformeerde kerk in Valkenswaard. Onder haar mantel heeft ze een bijl verborgen. Ze is diep verontwaardigd en beledigd. Als dochter van de vorige dominee en als weduwe van de officier Johan Weijsbrot (met wie ze in 1667 was getrouwd) had ze een voorname plaats in de kerk. In dezelfde bank waar ook de vrouw van drossaard Jan Willem de Jongh de diensten bijwoonde. En juist op die bank is

aan de binnenkant een slot gemaakt, heeft ze stellig horen beweren. Bij de kerk aangekomen bevestigt de schoolmeester dat er inderdaad een nieuw slot aangebracht is en enkele ogenblikken later ziet ze het trouwens met haar eigen ogen. Met enige stevige verwensingen aan het adres van "dien blixemse keereel", namelijk de drossaard, kapt ze de schuif los, en neemt plaats. Een week later maar nu vlak voor de eerste dienst van negen uur pakt ze de zaak nog grondiger aan: alle onderdelen van het schuifslot worden verwijderd. Allegonda heeft een sterk standbewustzijn en laat zich niet kisten.

Op 28 april begint de zaak te rollen. Die bestaat uit enkele elementen: het vernielen van het slot, haar (nieuwe) positie in het kerkgebouw (zeer belangrijk) en het "beledigen" van de drossaard en diens vrouw (wellicht het allerbelangrijkste). Allegonda heeft namelijk onder meer uitgeroepen dat ze best 10 stuivers voor dat slot wil betalen, namelijk 10 vuistslagen: 5 voor de drossaard en 5 voor zijn vrouw. Een ferme dreun is in haar ogen wel een stuiver waard. De Jongh, overheidsdienaar en partij in deze zaak en ongetwijfeld in de huiselijke sfeer sterk aangemoedigd, wil er ogenblikkelijk een strafzaak van maken. Maar dat lukt niet zomaar. Allegonda moet eerst, volgens de schepenen en enkele juridische adviseurs, gedaagd worden en een verklaring afleggen over haar gedrag. Allegonda doet dat met verve. Ze verdedigt haar positie en ze maakt slim gebruik van het feit dat de drossaard haar inzage in zijn bewijsmateriaal geweigerd heeft. Ze laat dan ook in het midden wie het slot eraf gekapt heeft, maar zegt ze, de dader heeft toch evenveel recht om een slot te verwijderen als de drossaard om het te bevestigen. Want de drossaard heeft in de kerk niets te vertellen. Daar kan De Jongh het mee doen. Hij dient op 9 juni bij de Raad van State een verzoek in om in Valkenswaard de orde te herstellen wat betreft de plaatsen in de kerk. Drie dagen later geeft de raad aan Abraham Verster, de rentmeester van de geestelijke goederen in Kempenland, de opdracht om de Valkenswaardse kerkbankenkwestie zorgvuldig op te lossen. Verster kwijt zich energiek en vakbekwaam van deze taak. Op 19 juni is hij in Valkenswaard, hoort alle partijen en stelt een situatieschets op van de toedeling van de plaatsen in de kerk met daarbij een toelichting. Het terugvinden van deze situatieschets was voor de historicus Jan Hagen een extra reden om dit lokale conflict uit te zoeken en te beschrijven in het jaarboek 1995 van Merckenswaert. De situatieschets staat in een moderne vormgeving afgedrukt in het boek "Protestant in het Roomse Land" dat onlangs is verschenen.

Allegonda de Keesel en de vrouw van de drossaard zitten nu niet meer in dezelfde bank, maar met het werk van Verster is de zaak nog niet gedaan: de mogelijkheid van een strafzaak is er nog en niet te vergeten de belediging die gewroken dient te worden. In juli 1777 krijgt Allegonda het bevel om in persoon voor de rechtbank te verschijnen, maar ze weigert tot twee maal toe. Dan wil de drossaard haar in voorlopige hechtenis nemen, maar de schepenen zijn weer behoedzaam en wensen eerst advies van rechtsgeleerden. Dat advies is afwijzend. In augustus toont Allegonda dan toch enige bereidheid tot een verhoor en in september verzoekt ze de schepenen om tot een onderling vergelijk te komen. Een poging om de strafzaak ongedaan te maken. Op 4 november krijgt ze toestemming om zich te laten vertegenwoordigen door een procureur en na allerlei uitstel kondigt zich in januari 1778 een rechtszaak aan. In de nacht van 18 op 19 januari wordt door of namens Allegonda ingebroken in het raadhuis: het dossier over haar zaak wordt kapotgesneden en verscheurd. Het originele bewijsmateriaal is niet meer bruikbaar. Via een resolutie van de Staten-Generaal van 27 mei worden de kopieën erkend als wettig materiaal. Nu slaat kennelijk de bezinning toe, want in juni gaat de drossaard toch akkoord met een "onderdanig" voorstel van Allegonda om de zaak te seponeren: ze toont minstens op papier een zeker berouw.

Op 16 juni 1795 wordt Allegonda begraven in het koor van de Valkenswaardse Nicolaaskerk. Toch nog een overwinning.

Dekanaat Valkenswaard 1900

Het loodzware en majestueuze boekwerk "De katholieke kerken in Nederland" (1906) van Pierre Cuypers en Jan Kalf is bij nader inzien een buitengewoon slordig werkstuk: de beschrijving van de kerken is zo willekeurig (afhankelijk van toevallig beschikbare informatie) maar het boek bevat ook

honderden fouten in de namen van plaatsen en personen. Heeft haast een grote rol gespeeld? Waarschijnlijk niet, maar wel de ambitie om volledig te zijn en de omstandigheid dat men de informatie in tal van gevallen nog moest opsporen en verzamelen. Dat ging bepaald niet per e-mail. Cuypers zegt in elk geval : “Het oogenblik schijnt thans gekomen, waarop een historisch overzicht van deze herbelevingsperiode der kerkelijke bouwkunst (1850 – 1900) kan worden samengesteld; met dit boek wordt daartoe eene poging gedaan en een begin gemaakt met de geregelde beschrijving van alle kerkgebouwen in Nederland”. Het ging om alle kerken, dus ook de oude die bovendien als leerzaam vergelijkingsmateriaal konden dienen, aldus Cuypers.

In het boek start de beschrijving van de kerken in het dekanaat Valkenswaard met de Petruskerk (Bergeijk) en daarna volgen: de Petrus Bandenkerk (Het Loo), de Servatiuskerk (Borkel), de kerk van OnzeLieve Vrouw Visitatie (Budel), de Martinuskerk (Dommelen), de Martinuskerk (Heeze), de Petrus bandenkerk (Leende), de Martinuskerk (Luyksgestel), de Gertrudiskerk (Maarheeze), de Willibrorduskerk (Riethoven), de Johannes de Doperkerk (Soerendonk), de Nicolaaskerk (Valkenswaard), de Gerardus Majellakerk (Weebosch) en de Servatiuskerk in Westerhoven. Ook in dit dekanaat maken we een helicoptervlucht rondom de kerken.

Drie Martinuskerken dus: Dommelen, Heeze en Luyksgestel. Die van Dommelen was in 1882 gebouwd “naar de plannen van den architect Van Tulder” en onder waakzaam oog van P.N. Panken (voeg ik eraan toe), met die van Luyksgestel is de voormalige waterstaatskerk van 1842 bedoeld en van die van Heeze wordt gezegd dat de bouw begonnen is met een rijkssubsidie in 1828 en dat ze pas in 1833 gereed kwam vanwege de “Belgische onlusten”. Verder zeggen Cuypers / Kalf van de Heezese kerk: “ Het is opgetrokken in klassieken trant, naar de opvatting van den Waterstaat en heeft 600 zitplaatsen”. Vrij veel aandacht gaat uit naar de drie Petruskerken: die van Bergeyk, van Bergeyk ’t Loo en van Leende. De Bergeykse kerk heeft een lange bouwgeschiedenis (met veel vertragingen en dus veel bouwfases) die al in 1422 begonnen is , zeggen Cuypers/ Kalf en ze putten verder duidelijk uit de ”Beschrijving van Bergeik” van Panken en Sasse van Yssel; ook de nog bewaarde klok uit 1367 wordt uiteraard genoemd. De kerk op ’t Loo in Bergeyk is ook een Petruskerk: het kerkgebouw (1862) is van Carl Weber en de toren (1896) van C. Franssen. Van de Leendese Petruskerk wordt onder meer opgemerkt dat er vroeger een steen boven het St. Jozefsaltaar ingemetseld was met de woorden: “afgewerckt in 1474”. Eens naar informeren bij Toon van Dijk. De vernuftige her-fundering van de toren (1905) wordt uiteraard duidelijk vermeld.

Twee Servatiuskerken: het “zeer eenvoudige zaalkerkje” van Borkel en de kerk van Westerhoven die ook door Van Tulder gebouwd werd en 180 zitplaatsen telde. De kerk van Onze Lieve Vrouw Visitatie in Budel werd in 1904 in gebruik genomen en was gebouwd onder leiding van C. Franssen die ook de Gertrudiskerk in Maarheeze (1900) bouwde en de oude afbrak. De kerk van Soerendonk (Johannes de Doper) is een waterstaatskerk uit de jaren 1836 – 1838 die in 1849 door Mgr. Zwijsen werd ingezegend. Veel aandacht gaat naar de Gerardus Majellakerk in Weebosch: de stichter was pastoor A.J.J. Karthon die de kerk in 1907 zelf inzegende. Deze kerk met de twee torens (met in een ervan een devotiekapel voor Gerardus Majella) was van architect Jan Stuyt. Carl Weber bouwde ook de Nicolaaskerk in Valkenswaard: een ruime kerk, gebouwd in “gotischen trant” en 400 zitplaatsen tellende. Op de lichtdrukplaat van deze kerk die Cuypers / Kalf opnemen staat de Maastrichterweg nog als een zandweg. Architect Franssen was ook actief in Riethoven, want de Willibrorduskerk werd onder zijn leiding in 1895 vergroot en is met de onlangs gerestaureerde klokken nu een compleet juweeltje.

Begin van de Handelse processie

De Valkenswaardse processie naar Handel is in de achttiende eeuw begonnen. Over het beginjaar zijn er twee theorieën: een Valkenswaardse en een Geldropse. Het gaat om een verschil van ongeveer 50 jaren, en dat is groot genoeg om de kwestie nog eens onder de loupe

te nemen. De Valkenswaardse theorie komt van H. Mélotte. Hij schrijft hierover in het eerste hoofdstuk van het standaardwerk “Kinderen van Maria” (onder redactie van Betke Luijbregts). Mélotte vraagt zich af of 1768 wel het beginjaar is van de processie vanuit Valkenswaard. Uit het jaar 1768 is er ooit een bedevaartschildje geweest maar dat is zoek geraakt. Hij vermoedt dat de processie ouder is. Mélotte betoogt dat de boerenapostel Gerlach van den Elsen meende dat Valkenswaard al in 1718 naar Handel trok (zonder dat deze daarvoor overigens een argument noemde) en hij komt uit op het jaar 1714. In dat jaar overleed in Valkenswaard pastoor Gerardus van Uden, die afkomstig was uit Dinther (dat ook een bedevaart naar Handel kende) en die een goed organisator was. Een bijzonder punt daarbij is dat Valkenswaard in 1713 min of meer gespaard bleef voor een besmettelijke ziekte. En dat zou geleid kunnen hebben tot het stichten van een processie. Uit dankbaarheid en voorzorg dus. Vervolgens wijst Mélotte op een aantal persoonlijke relaties. Rond 1735 is in Handel een Valkenswaardse broeder actief, namelijk Huybert van den Boom. In 1752 blijkt zijn dorpsgenoot Antonius van den Eijnden ook als zodanig actief. In 1747 wordt de Gemertenaar Antonius Cuypers, die ook in Handel werkzaam was, pastoor in Dommelen. De Valkenswaardse priester Hendrik Bijnen, zoon van de vermogende valkenier Huybert Laurens Bijnen, is daarbij getuige en hij blijkt in Gemert werkzaam te zijn geweest. Een zilveren valk die in 1718 in de rijke inventaris van de Handelse kapel aanwezig is, komt misschien wel uit Valkenswaard. En de weldoenster Catharina Ham, die in 1752 150 gulden aan de kapel schenkt, is wellicht de weduwe van de valkenier en herbergier Hendrik van Ham uit Valkenswaard. Kortom: tal van interessante aanwijzingen, maar geen bewijs.

Nu het Geldropse verhaal dat u terug kunt vinden in een uitvoerig artikel van Peter Lathouwers in “Kinderen van Maria” (1993) en in een boek over de geschiedenis van Geldrop van Jean Coenen: “Alles wat hier leeft, spint, twernt of weeft” (1987). In 1631 werd een serieuze poging gedaan om van Handel een zelfstandige parochie te maken, los van Gemert. De uit den Bosch verbannen bisschop Ophovius, die op het kasteel in Geldrop verbleef, kwam voor overleg met de Duitse orde naar Gemert. Ook Geldrop was eigendom van de orde. Waarschijnlijk was de Duitse orde van plan om Gemert-Handel onder geestelijk gezag te plaatsen van het bisdom Luik, omdat de positie van het bisdom Den Bosch zo wankel geworden was. Maar Ophovius slaagde erin om de orde het plan terug te laten draaien. Bij de Vrede van Munster (1648) werd vrijwel de gehele Meierij bij de Republiek gevoegd. Gemert en Handel, die niet onder gezag van de republiek stonden, kregen toen te maken met een conflict tussen de Republiek en de Duitse orde. In 1662 werd het geschil bijgelegd op voorwaarde dat ook “de ware gereformeerde christelijke religie” naast de katholieke uitgeoefend mocht worden in Gemert en Handel. De pastoor van Geldrop, Johannes Aldenhuijsen, werd rector van de Handelse kapel (van 1662-1695). Tijdens zijn rectoraat ontstond de Geldropse processie naar Handel. Aldenhuijsen en zijn opvolger Everardus van Sepperen, ook pastoor in Geldrop, ondernamen veel om Handel weer tot geestelijke en economische bloei te brengen. Een kleine honderd jaar later dan Geldrop (tussen 1752 en 1768, zegt Coenen) werd de Valkenswaardse processie gesticht, waarschijnlijk als gevolg van het feit dat de Geldroppenaar Adrianus van Dijck pastoor was geworden in Valkenswaard, namelijk van 1752 tot 1768. In “Van Wedert tot Valkenswaard” staat Adriaan van Dij(c)k genoemd bij de bedienaren en pastoors van de Sint Nicolaaskerk. Hij woonde in een huis aan de Kromstraat.

De Valkenswaardse theorie komt uit op circa 1714-1718 en de Geldropse op circa 1760-1768. Twee mogelijkheden, of is er nog een derde optie? Waarschijnlijk wel. Het kan namelijk zijn dat Valkenswaard in de eerste periode jaarlijks samen met Geldrop naar Handel trok, daarna (misschien sinds circa 1760) apart op een andere dag, want we weten zeker dat in 1785 Valkenswaard een dag later naar Handel trok dan Geldrop. De processies werden

gescheiden omdat de vele biechtvaders het werk niet aankonden op één dag. In de achttiende en negentiende eeuw, voordat de straatweg Den Bosch – Luik werd aangelegd, trok de Valkenswaardse processie over Geldrop naar Handel. Er was in die periode een regelrechte verbinding van Valkenswaard met Geldrop. Deze omstandigheid maakt mede aannemelijk dat de Geldropse en Valkenswaardse processies een tijdlang samenvielen. Sinds ruim 100 jaar gaat de bedevaart over Eindhoven.

Handel en de Duitse orde

De processie naar Handel is een tocht over Brabantse wegen, een tocht door het hedendaagse landschap. Maar er is ook een reis in de tijd mogelijk, naar het Gemert en Handel van weleer. Beide plaatsen hebben een roemrucht verleden, in sterke mate bepaald door een machtige ridderorde die 600 jaar lang welvaart en welzijn van Gemert en Handel bepaalde. Zonder de Duitse orde was er nooit een Valkenswaardse processie gekomen. Hoe zat dat en hoe kwam dat? Aan de derde kruistocht (circa 1188) namen veel Duitstalige personen deel. In 1191 veroverden ze de havenstad Akko en daar werd een broederschap opgericht voor de ziekenzorg. In de jaren erna werd deze broederschap omgevormd tot een ridderorde met een militaire doelstelling: net als de Johanniters en de Tempeliers werd de Duitse orde een bezettingsleger. Vele edelen traden tot deze organisatie toe en stonden ter gelegenheid daarvan vele eigendommen af aan de orde. In korte tijd verwierf de orde ongelofelijk veel eigendom, in geheel Europa, en ze had dus veel macht. Ook de edelman Rutger van Gemert trad tot de orde toe, en dat was het begin van de commanderij Gemert van de Duitse orde. In het boek “Kinderen van Maria” betoogt Peter Lathouwers dat dit beginpunt waarschijnlijk in Handel gezocht moet worden. De commanderij Gemert en andere plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden vielen onder de landcommanderij of balije van Alden Biesen, een plaats tussen Bree en Tongeren, waar in 1998 een grote tentoonstelling over de Duitse orde werd gehouden. De commanderijen in de noordelijke Nederlanden werden bestuurd door de balije van Utrecht.

De Duitse orde, die steeds een bijzondere verering voor Maria realiseerde, had het recht weten te verwerven om zelfstandig kerken en kapellen te stichten en te exploiteren. De orde benoemde ook de priesters. In Handel gebeurde dat in 1459 voor het eerst. De Handelse kapel genoot namelijk veel inkomsten (offergaven, schenkingen en fundaties) en er was ter plekke een betrouwbaar beheerder nodig. De betreffende priester was vaak meer rentmeester dan pastoor. De eerste rector van de kapel was Gerardus Meeus, die tevoren pastoor van Gemert geweest was. In de zestiende eeuw was de Handelse kapel zeer winstgevend, wat af te lezen is aan de meubels die in registers worden vermeld. De gevolgen van de Tachtigjarige oorlog (1568- 1648) vormen voor Handel en Gemert een bijzonder verhaal. Bezittingen van de Duitse orde waren soeverein en daar moest de Republiek van af blijven. Desondanks werden onder meer in 1588 en 1599 plunderingen gemeld en gebruikte men de kapel als logement en paardenstal. Tegelijkertijd waren er perioden dat Handel profiteerde van het feit dat de uitoefening van de katholieke godsdienst in de Republiek verboden was en dat vele pelgrims naar vrije plaatsen trokken, zoals Handel, Uden en Kevelaer. Handel bloeide enorm op in de jaren na 1662, vooral ook door de activiteiten van de Geldropse pastoors Joannes Alderhuijsen en Everardus van Seperen die door de Duitse orde benoemd waren. Soms groeide de commercie rondom de bedevaart naar Handel zodanig uit, dat het de Duitse orde te gortig werden en er volgden dan beperkende maatregelen. De Duitse orde bouwde ook enkele grote boerderijen in de buurt van de kapel. Een zware tegenslag was er in 1709 toen de kapel en het huis van de rector afbrandden. De achttiende eeuw brachten een uitbundige uitgroei

van de bedevaarten naar Handel. Ook Valkenswaard ging meedoen, en houdt dat tot vandaag op indrukwekkende wijze vol.

Een van de vele gevolgen van de Franse revolutie was dat ook de Duitse orde van het wereldtoneel verdween. In 1794 was het in onze streken zo ver. De laatste landscommandeur die Gemert en Handel bestuurde was de Baron van Reischbach.

Handel bleef echter een vitale bedevaartsplaats. De priester Joseph Coppens schreef er zijn "Geschiedenis van het Bisdom van 's- Hertogenbosch" (2000 bladzijden). In 1897 werd de kapel ingrijpend verbouwd onder leiding van Jos Cuypers, zoon van de befaamde architect Pierre Cuypers. De oude toren werd gesloopt en maakte plaats voor de huidige neogotische.

De kapel kreeg toen het aanzien van een basiliek met barokke stijlkenmerken, zoals u nu nog kunt zien. In 1907 en 1908 werd het processiepark aangelegd. Van de Duitse orde bleef onder meer bewaard het wapen met de helm en het missaalbeslag van commandeur Van der Heyden, een kelk en pateen van Ferdinand Damiaan (commandeur van Alden Biesen) en een achttiende- eeuwsschilderij van een ridder van de Duitse orde. (Reacties: 040- 2016283)